

ARTYKUŁY

Agnieszka Karlińska

*Uniwersytet Warszawski
Instytut Literatury Polskiej¹
ORCID: 0000-0002-4846-7086*

Maja Sawicka

*Uniwersytet Warszawski
Instytut Socjologii²
ORCID: 0000-0002-7198-8349*

JEDNOSTKA W SYSTEMIE (REALNEGO) KAPITALIZMU: ANALIZA KORPUSOWA SPOŁECZNYCH WYOBRAŻEŃ O RELACJI ŁĄCZĄCEJ JEDNOSTKI I SYSTEM SPOŁECZNY³

■ WPROWADZENIE

Transformacja ustrojowa stanowi punkt zwrotny w społecznej historii współczesnej Polski. Gwałtowne przejście modernizacyjne, zapoczątkowane w 1989 roku, zmieniło nie tylko faktyczne warunki działania i materialną organizację życia zbiorowego, lecz także pociągnęło za sobą radykalną zmianę w sposobie artykułowania i konceptualizowania relacji pomiędzy jednostką i systemem społecznym. Pojęcie „system społeczny” odnosi się w przyjętym tutaj rozumieniu do organizacji życia zbiorowego, a szczególnie do otoczenia instytucjonalnego, określającego jednostkowe warunki działania. Pierwsza kategoria konsekwencji transformacji, którą, w uproszczeniu, określić można jako zmianę polityczno-instytucjonalną, dobrze opisana w literaturze (zob. np. Krzemiński, Raciborski 2007; Krzemiński 2010), nie będzie przedmiotem dalszych rozważań. Skoncentrujemy się na skutkach transformacji widocznych w obrębie świadomości społecznej polskiego społeczeństwa.

Mówiąc o społecznej świadomości, mamy na myśli „zbiór przekonań, niekoniecznie w pełni artykułowalny czy dający się introspekcyjnie odtworzyć” (Ziółkowski 2015: 51), wspólny pewnej grupie ludzi, który stanowi kontekst dla

¹ E-mail: a.karlinska@is.uw.edu.pl

² E-mail: m.sawicka@is.uw.edu.pl

³ Tekst został opracowany w ramach projektu nr 2016/21//B/HS6/03199, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

działań podejmowanych przez jednostki. Kształtuje się on pod wpływem komunikacji zarówno międzyludzkiej, zachodzącej podczas codziennych interakcji, jak i zapośredniczonej przez szeroko rozumiane media (Ziółkowski 2015). Można przyjąć, że jego fundamentem są kategorie językowe – a zatem pomiędzy treściami świadomości społecznej a dyskursem, czyli sposobem mówienia o rzeczywistości, zachodzi relacja zwrotna.

Aspektem świadomości społecznej o kluczowym znaczeniu dla funkcjonowania jednostek w szerszej zbiorowości jest wyobrażenie o miejscu człowieka w systemie społecznym. Określa ono poczucie indywidualnej sprawczości i wpływu na kształt organizacji życia zbiorowego, identyfikację ze zbiorowością, państwem i jego instytucjami, wyznacza także przebieg granicy pomiędzy tym, co postrzegane jest jako prywatne, i jako publiczne. W przypadku społeczeństwa polskiego wyobrażenia o relacji pomiędzy jednostką i systemem społecznym wywodzą się z dwóch źródeł. Pierwszym jest dyskurs ukształtowany na ideologicznym gruncie PRL-u i wdrukowany w świadomość społeczną przez czterdzieści lat trwania ustroju socjalistycznego. W wyniku transformacji uległ on zderzeniu ze zbiorem konkurencyjnym, neoliberalnym, wyznaczającym kierunek przemian polityczno-instytucjonalnych, który można uznać za drugie z tych źródeł. Dyskurs socjalistyczny akcentował odpowiedzialność zbiorowości za jednostkę i zwrotne podporządkowanie człowieka systemowi społecznemu. Dyskurs transformacyjny kładł nacisk na indywidualną sprawczość, odpowiedzialność i uczestnictwo w systemie społecznym. Jednostka, działając według zobiektywizowanych i społecznie legitymizowanych, a przy tym zrozumiałych i przejrzystych reguł, miała współkształtować instytucje życia zbiorowego.

Pojawia się pytanie o efekty tego zderzenia, a tym samym o kategorie, w jakich ujmowany jest układ zależności pomiędzy jednostkami a systemem społecznym. Te kategorie stanowią treść społecznej świadomości polskiego społeczeństwa, która formowała się przez trzydzieści lat procesów przemian zapoczątkowanych zmianą ustrojową, i została zapisana w języku opisu rzeczywistości.

Dotychczasowe analizy podejmujące wątek psychospołecznych skutków transformacji zorganizowane były wokół problematyki postaw i wartości (np. Marody 1996; Jasińska-Kania, Marody 2002; Mach 2010; Jasińska-Kania 2012) oraz emocji (np. Sztompka 2000, 2010; Jarosz 2005; Kochanowicz 2007). Prace należące do tego ostatniego nurtu skoncentrowane są jednak głównie na uwarunkowaniach występowania negatywnych emocji, jakie wywołał trudny proces modernizacji ustroju Polski. Podkreśla się w nich „emocjonalne rozwarstwienie”, które miało wynikać z transformacji i przyjęć postaci nierównomiernej społecznej dystrybucji negatywnych emocji. W tym ujęciu

pesymizm, frustracja, poczucie zablokowania szans życiowych i marginalizacji były odroczone w czasie i towarzyszyły nie początkowej, lecz kolejnym fazom zmiany ustrojowej (Jarosz 2005; Kochanowicz 2007). Jednocześnie w niektórych opracowaniach można odnaleźć sugestię, że emocjonalne konsekwencje transformacji dotyczą wszystkich członków gwałtownie modernizujących się społeczeństw i są pochodną nie tyle pozycji, jaką poszczególne jednostki zajęły w wyniku przemian, ile dynamiki i głębokości przeobrażeń. W odniesieniu do polskiej transformacji ustrojowej taką diagnozę stanowi wskazanie na „traumę”, jakiej miało doświadczyć polskie społeczeństwo jako całość (Sztompka 2000).

Przyjęta przez nas perspektywa najbliższa jest drugiemu z tych nurtów – zakładamy, że u źródeł przeżywanego emocji leży określona percepcja systemu społecznego, swojego w nim miejsca i wyznaczanych przez system warunków działania. Na podstawie analizy doświadczeń emocjonalnych można więc opisać nastawienie jednostek wobec organizacji życia zbiorowego. Przyjmujemy, że kategorie językowe stanowią ogniwo pośredniczące pomiędzy przemianami rzeczywistych warunków działania i doświadczeniami emocjonalnymi poddanych im jednostek. W związku z tym naszym celem będzie analiza sposobów mówienia o systemie społecznym, o jego instytucjach, o granicy rozdzielającej człowieka i system, a także o miejscu jednostki w systemie. Identyfikacja zapisanych w języku społecznych wyobrażeń o relacji łączącej jednostki i system społeczny, oczekiwań i roszczeń, jakie wystosowuje się z jednej strony pod adresem aktorów (działających jednostek), z drugiej zaś – wobec systemu społecznego, umożliwi nam bardziej precyzyjne wskazanie źródeł napięć emocjonalnych stanowiących pochodną długiego procesu modernizacji polskiego społeczeństwa.

■ DANE I METODY

W dalszej części tekstu przyjrzymy się szczegółowo znaczeniom, jakie w świadomości społecznej zyskują obecnie trzy kluczowe elementy układu system – jednostka – sytuacja. Szukać ich będziemy w języku, zakładając że znaczenia przekazywane są za pomocą „najbardziej elementarnych składników wypowiedzi” (Kołodziej 2011: 246), a w słowach i ich połączeniach „zmagazynowane” zostały systemy wartości (Bartmiński 2003). Wykorzystamy w tym celu metody i narzędzia lingwistyki korpusowej: listy frekwencyjne, analizę kolokacji i analizę konkordancji.

Jak przekonuje jeden z współtwórców tej dyscypliny, John Sinclair (1991), znaczenie słowa w komunikacji nie zawsze pokrywa się z jego definicją słownikową i w dużym stopniu zależy od jego związku z innymi współwystępującymi

słowami. Użytkownicy języka posługują się gotowymi, odtwarzalnymi frazami, a nośnikami znaczeń są związki wielowyrazowe. Na gruncie lingwistyki korpusowej wskazuje się, że dane zjawisko nie przyciąga określonych znaczeń w sposób „naturalny” – znaczenia przypisują zjawiskom użytkownicy języka poprzez swoje wybory leksykalne (Gabrielatos, Baker 2008). Wybory te wyrażają postawy mówców, a kolokacje, rozumiane przez lingwistów jako wzory współwystępujących wyborów, mogą wskazywać na istotne, niewypowiedziane wprost idee związane z danym zjawiskiem (Jaworska, Krishnamurthy 2012).

Analiza kolokacji pozwala na identyfikację struktur dyskursywnych i rekonstrukcję tego, jak dane słowo i towarzysząca mu idea funkcjonują społecznie (np. Mautner 2007; Marling 2010). Jedną z metod badania kolokacji jest analiza preferencji semantycznej, czyli tendencji wyrazów do współwystępowania z innymi wyrazami w określonym znaczeniu lub funkcji (Sinclair 2004). Ocenie podlega przynależność kolokacji do grup tematycznych (pól semantycznych) (Salama 2011; zob. też Kamasa 2014, 2016). W analizie przyjmuje się, że często powtarzające się kolokaty odsyłają do tematów, w kontekście których pojawia się dane słowo (Stubbs 1997).

Na potrzeby badania utworzyliśmy korpus składający się z treści 29 wywiadów indywidualnych (IDI) oraz 12 wywiadów grupowych (FGI)⁴. Wywiady indywidualne o quasi-biograficznym charakterze przeprowadzono z rozmówcami zróżnicowanymi ze względu na wiek, płeć, wykształcenie i miejsce zamieszkania. W grupie badanej znalazły się zarówno osoby mieszkające w różnych dużych miastach Polski i dobrze wykształcone, jak i nieposiadające formalnego wykształcenia, zamieszkałe poza granicami ośrodków miejskich. Najstarszy z respondentów miał ponad 80 lat, najmłodsza respondentka – 20. Wywiady dotyczyły indywidualnej trajektorii życiowej, w wyniku której rozmówca znalazł się w „tym miejscu, w jakim znajduje się obecnie” oraz jego/jej opinii o życiu we współczesnej Polsce i wyobrażeń na temat przyszłości własnej, swojej rodziny oraz całego kraju.

Wywiady grupowe przeprowadzono w trzech wybranych miastach Polski (dużym, położonym w centrum kraju, średnim, położonym w środkowo-wschodniej Polsce oraz małym, położonym przy zachodniej granicy). W każdym z tych miast zrealizowano cztery wywiady z ośmioosobowymi grupami respondentów. W przypadku pierwszych dziewięciu grup kryterium decydującym o doborze respondentów były preferencje partyjne, w przypadku trzech pozostałych – inne kryteria, takie jak wiek oraz pozycja zawodowa⁵. Treścią

⁴ Zarówno wywiady grupowe, jak i wywiady indywidualne zostały przeprowadzone w ramach projektu „Wartości w dobie (globalnego) kryzysu”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, grant nr 2016/21/B/HS6/03199.

⁵ Bardziej szczegółowe informacje na temat doboru respondentów do obu rodzajów wywiadów znaleźć można w Marody i in. (2019).

dyskusji w tak dobranych grupach były opinie o życiu we współczesnej Polsce, własne doświadczenia badanych i emocje, jakie przeżywają w związku z różnymi codziennymi wyzwaniami⁶.

Wszystkie wywiady zostały spisane. Z transkrypcji usunęliśmy pytania zadawane przez badaczy, opisy osób mówiących, zapisy elementów głosowych innych niż słowa, komentarze dotyczące zdarzeń niewerbalnych oraz znaczniki czasowe. Tak przygotowany korpus składał się wyłącznie z wypowiedzi badanych i liczył 502 639 tokenów. Podkorpusy wywiadów indywidualnych i grupowych liczyły natomiast odpowiednio 317 525 i 185 114 tokenów⁷. Należy podkreślić, że tego rodzaju materiału nie analizowano w Polsce dotychczas przy użyciu metodologii językoznawstwa korpusowego, a narzędzia lingwistyczne są w naukach społecznych stosowane bardzo rzadko. Zaproponowana przez nas strategia analityczna ma zatem charakter innowacyjny.

Analizę rozpoczęliśmy od utworzenia list frekwencyjnych (ang. *word list* lub *frequency list*), czyli listy słów pojawiających się w korpusie wraz z częstością ich występowania (Baker 2006). Podzieliłyśmy je na pola leksykalno-semantyczne. Etap ten umożliwił z jednej strony rekonstrukcję słownika badanych (tzw. leksyki częstej), z drugiej zaś – dokonanie wstępnej selekcji leksemów (wyrazów słownikowych) odnoszących się do układu system – jednostka – sytuacja. Kolejnym krokiem było przeprowadzenie analizy preferencji semantycznej dla leksemu *system* oraz dla zaimków odnoszących się do człowieka (*ja, mój, swój, siebie, sam, my, nasz*). Na tej podstawie wyróżniłyśmy słowa najczęściej wykorzystywane przez badanych do określenia elementów sytuujących się na kontinuum jednostka – system. Analiza kolokacji umożliwiła nam wskazanie wzorców ich użycia oraz otaczających je dyskursów.

Ponieważ przedmiotem naszego zainteresowania nie były idiosynkratyczne wybory językowe poszczególnych badanych, ale związki wyrazowe ugruntowane w dyskursie, w analizie kolokacji wykorzystana została miara MI3, w której stosunkowo duża waga nadawana jest częstości wystąpień i która pozwala zachować równowagę między wykluczaniem i włączaniem kolokacji o niższych częstościach (Daille 1995). Uwzględnione zostały słowa znajdujące się

⁶ W dalszej części tekstu nie analizujemy różnic pomiędzy grupami badanych o odmiennych preferencjach partyjnych z dwóch powodów. Po pierwsze, jakościowa analiza tego samego materiału nie wykazała znaczących rozbieżności w ocenie życia we współczesnej Polsce, które można by powiązać z tym kryterium zróżnicowania badanych (zob. Marody i in. 2019). Po drugie, podział analizowanego zbioru na podkorpusy na podstawie orientacji politycznych nie byłby zgodny z zasadami projektowania korpusów specjalistycznych, zgodnie z którymi nie powinny być one mniejsze niż 300 000 słów (Pawlikowska 2012).

⁷ Token (segment) to podstawowy element tekstu oddzielony zwykle odstępami lub znakami interpunkcyjnymi. Pojęcie tokenu nie jest tożsame z wyrazem. W języku polskim jeden wyraz może składać się z dwóch lub nawet trzech tokenów, np. „zrobilibyśmy”.

w zasięgu pięciu wyrazów od słowa bazowego po prawej i po lewej stronie. Z analizy wykluczyliśmy wyrazy współwystępujące rzadziej niż 5 razy (zob. Mautner 2007). Dla otrzymanych kolokacji wygenerowałyśmy konkordancje, a więc listy wystąpień wraz z najbliższym kontekstem, czyli słowami pojawiającymi się przed i po danym pojęciu (Baker 2006). W naszym przypadku odległość ta wynosiła 100 znaków z prawej i z lewej strony. W wyniku analizy preferencji semantycznej 100 kolokatów o najwyższej sile związku kolokacyjnego przyporządkowałyśmy do obszarów tematycznych.

Analiza kolokacji wykonana została w programie #LancsBox v. 4.x (Brezina, McEnery, Wattam 2015; Brezina, Timperley, McEnery 2018). Ze względu na silnie fleksyjny charakter języka polskiego korpus poddany został lematyzacji, która polega na sprowadzeniu każdej formy wyrazowej do jej formy podstawowej (słownikowej). W tym celu wykorzystaliśmy aplikację LEM (Maryl, Piasecki, Walkowiak b.r.; Piasecki, Walkowiak, Maryl b.r.).

■ WYNIKI

SYSTEM I JEGO KOMPONENTY

Listy frekwencyjne, utworzone dla korpusu głównego oraz dla obu podkorpusów, umożliwiły nam identyfikację podstawowego zasobu słów, których badani używali, mówiąc o życiu we współczesnej Polsce. Analizę ograniczyliśmy do 20 rzeczowników o najwyższej liczbie wystąpień (tab. 1). Wyłączyliśmy z niej słowa, które pełniły wyłącznie funkcje pragmatyczne i których użycie wynikało ze specyfiki sytuacji komunikacyjnej wywiadu, m.in. leksemy *rok*, *pani* czy *prawda*.

Na podstawie analizy konkordancji wyróżniłyśmy siedem pól leksykalno-semantycznych: „rodzina” (leksemy *dziecko*, *rodzina*, *dom*, *rodzic*, *mama*, *siostra*, *mąż*), „jednostka” (*człowiek*, *osoba*, *życie*), „praca” (*praca*, *pieniądz*, *firma*, *pracownik*), „sytuacja” (*problem*, *sytuacja*, *sprawa*), „szkoła” (*szkoła*, *studia*), „państwo” (*państwo*, *Polska*) oraz „czas” (*czas*, *dzień*). Poza zaproponowanym podziałem znalazł się jedynie leksem *rzecz*. Badani najczęściej posługiwali się słownictwem z grup „jednostka” (ogółem 3752 wystąpień i 0,75% wszystkich słów), „rodzina” (3285; 0,65%) i „praca” (2692; 0,54%). Warto zwrócić uwagę, że listy frekwencyjne utworzone dla podkorpusów – mimo odmiennej techniki wywiadu – nie różniły się od siebie w sposób znaczący. Wskazuje to na uniwersalność słownika badanych. Odnotować można jedynie, że w wywiadach indywidualnych nieco częściej wyróżniali oni poszczególnych członków rodziny, natomiast w wywiadach grupowych częściej posługiwali się leksyką związaną z pracą.

Tabela 1. Lista 20 rzeczowników o najwyższej liczbie wystąpień dla korpusu głównego oraz podkorpusów

Wywiady indywidualne			Wywiady fokusowe			Ogółem		
Lemat	Frekw.	%	Lemat	Frekw.	%	Lemat	Frekw.	%
człowiek	1200	0,38	człowiek	1021	0,55	człowiek	2221	0,44
praca	1123	0,35	dziecko	750	0,40	praca	1787	0,36
czas	915	0,29	praca	664	0,36	czas	1375	0,27
dziecko	560	0,18	czas	460	0,25	dziecko	1310	0,26
szkoła	531	0,17	osoba	324	0,17	osoba	770	0,15
życie	463	0,15	życie	298	0,16	życie	761	0,15
rodzina	461	0,15	pieniądz	287	0,15	szkoła	734	0,15
osoba	446	0,14	rodzina	226	0,12	rodzina	687	0,14
rzecz	443	0,14	dom	225	0,12	rzecz	645	0,13
dom	370	0,12	szkoła	203	0,11	pieniądz	617	0,12
pieniądz	330	0,10	rzecz	202	0,11	dom	595	0,12
sytuacja	318	0,10	problem	184	0,10	problem	476	0,09
problem	292	0,09	dzień	182	0,10	sytuacja	473	0,09
studia	267	0,08	firma	178	0,10	rodzic	373	0,07
mama	243	0,08	rodzic	167	0,09	sprawa	366	0,07
sprawa	232	0,07	państwo	159	0,09	studia	339	0,07
rodzic	206	0,06	sytuacja	155	0,08	mama	320	0,06
siostra	174	0,05	Polska	151	0,08	Polska	316	0,06
mąż	172	0,05	pracownik	141	0,08	firma	288	0,06
Polska	165	0,05	sprawa	134	0,07	państwo	250	0,05

W następnej kolejności postawiliśmy pytanie o to, jakich słów używa się mówiąc o systemie społecznym. Leksem *system* pojawił się w korpusie 118 razy. Leksemy, które uznać można za synonimiczne wobec *systemu*, a więc *układ*, *struktura*, *całość*, *porządek* czy *ustrój* używane były przez badanych znacznie rzadziej – *system* pozostawał najczęściej używanym określeniem odnoszącym się do szeroko rozumianej organizacji życia zbiorowego. W analizie kolokacji wyróżnionych zostało 38 współwystępujących z nim wyrazów. Większość, m.in. *ale*, *że*, *który*, pełniła funkcje gramatyczne. Wśród kolokatów niosących znaczenie wyróżnić można grupę leksemów odnoszących się do PRL i zestawiających *system* socjalistyczny z *systemem obecnym* czy też *nowym* (*poprzedni*, *tamten*, *inny*, *wtedy*, *teraz*)⁸. Badani mówili o systemie *nakazowo-rozdzielczym*

⁸ Warto w tym miejscu zauważyć, że badani, również w wywiadach grupowych, które dotyczyły życia we współczesnej Polsce, często odnosili się do przeszłości i stosunkowo rzadko mówili o przyszłości (w korpusie FGI 18,0% czasowników użytych zostało w czasie przeszłym, a 7,8% w czasie przyszłym).

i *monopartyjnym*, w którym „każda prywatna inicjatywa była tępiona odgórnie”⁹, przeciwstawiając go systemowi określanemu jako *kapitalistyczny, wolnorynkowy* i *demokratyczny*, w którym z kolei „każdy jest odpowiedzialny za siebie” i „do wszystkiego trzeba było samemu dojść”. System ujmowali w kategoriach gospodarczych i politycznych. Drugą grupą słów współwystępujących z *systemem* były leksemy związane z jego instytucjami. Poza leksemami *pracować* i *edukacja* można tu zaliczyć słowa i zbitki wyrazowe, które ze względu na niską frekwencję w korpusie nie zostały uznane za kolokaty słowa *system*: *nauczanie, kształcenie, zawodowy, praca, NFZ, służba zdrowia, opieka społeczna*. Badani mówili również o systemie w znaczeniu bardziej abstrakcyjnym, posługując się kolokacjami *system wartości* i *system myślowy*, ale dotyczyło to pojedynczych wypowiedzi.

Co istotne, system był ujmowany jako byt zewnętrzny wobec jednostki – przeciwstawiane mu były leksemy *człowiek, ja, mój, my* – a zarazem ograniczający jej możliwości działania. System *zostaje stworzony*, a człowiek jest przez system w określony sposób *traktowany*, niekiedy także *krzywdzony* czy *oszukiwany*. Badani mieli trudności ze wskazaniem, czym jest system, i nie mogli znaleźć odpowiednich słów na określenie jego desygnatów. Tę niepewność dobrze widać w wypowiedziach uczestników jednego z wywiadów grupowych, którzy zapytani o to, kto jest odpowiedzialny za zły stan systemu ochrony zdrowia w Polsce, stwierdzili z wahaniem: „państwo, system, wszyscy ludzie, ogólnie”. Inna grupa badanych zauważyła, że przed rokiem 1989 z łatwością można było wskazać, czym jest system i kto nim zarządza (na skargi chodziło się do „Białego Domu”), obecnie natomiast system jest niewidoczny. Dlatego niektórzy rezygnowali z próby nazwania systemu – o organizacji życia zbiorowego mówili, posługując się zaimkiem *oni* i nie doprecyzowując, kto miałby należeć do tej kategorii. Świadczy o tym również stosunkowo częste korzystanie z czasowników w trzeciej osobie liczby mnogiej (11,2% w korpusie IDI i 14,8% w korpusie FGI), co w przypadku wywiadów, z założenia skupionych na jednostce, wydaje się strategią nieoczywistą.

Należy podkreślić, że chociaż system w obecnym kształcie trudno im było ująć językowo, badani nie mieli wątpliwości, że jest on wszechobecny i opresyjny wobec człowieka:

Cały czas powtarza się to słowo *system*, cały czas się z nim spotykamy zresztą, cały czas jakiś system, którego nigdy nikt nie widział, ale ten system jest i rządzi wszystkimi.

⁹ Nie podajemy dokładnej lokalizacji cytatów, ponieważ wszystkie pochodzą z tego samego korpusu.

Ogóle sobie nie zdajemy sprawy z tego, że nie robimy tego co chcemy, tylko robimy to, co gdzieś tam ktoś nam z góry ukartował... [w] telewizji, podporządkowując się całemu systemowi zupełnie nieświadomie.

W podsumowaniu tej części analizy można stwierdzić, że badani posługiwali się leksemem *system* na określenie struktury państwa, społeczeństwa, gospodarki oraz instytucji, mówiąc o przekształceniach organizacji życia zbiorowego i zewnętrznych ograniczeniach działania. Elementami tak rozumianego systemu są praca, edukacja i ochrona zdrowia. System ujmowany był także jako niewidoczny, ale wszechobecny *układ*, związany z *władzą*, któremu jednostka się podporządkowuje i który nie pozwala jej „poczuć się wolnym człowiekiem”.

■ CZŁOWIEK I JEGO ATRYBUTY

Badani bardzo często posługiwali się zaimkami oraz czasownikami w pierwszej osobie liczby pojedynczej – stanowiły one 58,3% zaimków i 26,0% czasowników w podkorpusie IDI oraz 48,1% zaimków i 16,2% czasowników w podkorpusie FGI – co w dużej mierze wynikało ze specyfiki wywiadów. Warto zwrócić uwagę na stosunkowo wysoką frekwencję zaimków i czasowników w pierwszej osobie liczby mnogiej (odpowiednio 11,2% i 4,7% w podkorpusie IDI oraz 14,8% i 5,0% w podkorpusie FGI). Szczegółowej analizie zdecydowałyśmy się poddać leksemy zaimkowe używane w funkcji referencyjnej, służące do wyznaczenia granic pomiędzy jednostką lub grupą, z którą jednostka się identyfikuje, a otoczeniem: *ja* (6580 wystąpień), *mój* (1661), *swój* (863), *siebie* (1702), *sam* (803) oraz *my* (1447) i *nasz* (468). Wyróżniłyśmy najsilniejsze kolokaty każdego z leksemów a następnie – na podstawie analizy konkordancji – przyporządkowałyśmy je do grup tematycznych.

Zaimki odnoszące się do jednostki (*ja*, *mój*, *swój*, *siebie*, *sam*) występowały przede wszystkim z leksemami określającymi poszczególnych członków rodziny (m.in. *dziecko*, *mama*, *siostra*, ale też *pradziadek* czy *siostrzenica*), bliższych lub dalszych znajomych (*kolega*, *koleżanka*, *znajomy*) oraz rodzinę jako taką (*rodzina*, *dom*). Ważną grupą kolokatów były leksemy związane z pracą i pieniędzmi (m.in. *biznes*, *zawód*, *zarabiać*) oraz z własnością (m.in. *laptop*, *pokój*, *własny*). Nieco rzadziej badani posługiwali się zaimkami z tej grupy do opowiadania w sposób abstrakcyjny o swoim życiu (*człowiek*, *życie*, *osoba*), swojej sprawczości i dążeniach (m.in. *wybierać*, *marzenie*, *tworzyć*, *wyobrażać*) oraz przemyśleniach i emocjach (*pogląd*, *perspektywa*, *dumny*, *sumienie*, *lubić*). Ostatnią wyróżnioną przez nas grupą były leksemy określające warunki działania (*obowiązek*,

musieć, powinien, problem). Należy podkreślić, że na listach 100 najsilniejszych kolokatów wyróżnionych zaimków nie znalazły się leksemy odnoszące się do państwa, grup społecznych szerszych niż rodzina i instytucji innych niż zakład pracy. Szczegółowe dane zostały zaprezentowane w tabeli 2.

Tabela 2. Najsilniejsze kolokaty zaimków ja, mój, swój, siebie, sam w podziale na grupy tematyczne

Kategoria	Kolokaty
jednostka	człowiek, życie, osoba
rodzina/znajomi	dziecko, dom, mama, rodzina, znajomy, siostra, brat, rodzic, córka, kolega, koleżanka, mąż, tata, rodzeństwo, bliski, żona, ojciec, babcia, ciocia, wuj, wychowywać, pradziadek, siostrzenica, bratanica, dziadek, prababcia, wujek
praca/pieniądze	praca, pracować, biznes, zawód, pracodawca, zarabiać, pieniądze, opłacać, kupić, wydawać, odłożyć
własność	laptop, pies, pokój, własny, mieszkać
warunki działania	obowiązek, <i>musieć, powinien, problem</i>
sprawczość/dążenia	wybierać, sukces, interesować, marzenie, tworzyć, zmienić, poradzić, decydować, wyobrażać, potrafić, wymyślić, żyć, przyszłość
myślenie/odczuwanie	zdanie, pogląd, perspektywa, dumny, sumienie, emocja, podobać, lubić

Zaimki w liczbie mnogiej *my* i *nasz* również sąsiadowały z leksemami odnoszącymi się do rodziny (m.in. *dziecko, rodzeństwo, rodzic*), pracy i pieniędzy (m.in. *placić, zarobek, firma*), warunków działania (m.in. *narzucić, problem, powinien*) oraz jednostki ujmowanej w sposób abstrakcyjny (*każdy, człowiek, życie*). Pozostałe wyróżnione przez nas grupy tematyczne różniły się od grup wyróżnionych w analizie zaimków w liczbie pojedynczej. Badani, mówiąc o sobie jako o częściach większych całości, odnosili się do grup i ogółu ludzi (*wszyscy, społeczeństwo, pokolenie*), terytorium (*teren, miasto, ulica, kraj* rozumiany jako jednostka terytorialna), rzadziej do państwa i obywatelstwa (*państwo, Polak, kraj* rozumiany jako państwo, *narod, Polska, zachód* rozumiany jako państwa Europy Zachodniej). Pojawiły się także kolokaty odnoszące się do przeszłości (*historia*) oraz sprawczości i odpowiedzialności (*sukces, wina*). Szczegółowe dane zostały przedstawione w tabeli 3.

Tabela 3. Najsilniejsze kolokaty zaimków *my* i *nasz* w podziale na grupy tematyczne

Kategoria	Kolokaty
jednostka	każdy, człowiek, życie
rodzina/znajomi	dziecko, rodzina, rodzeństwo, rodzic, wychowywać
praca/pieniądze	płacić, praca, zarobek, firma, pieniądz
terytorium/miejsce	teren, miasto, ulica, kraj
państwo/obywatelstwo	państwo, Polak, kraj, naród, Polska, zachód
przeszłość	historia
ogół/grupy	wszyscy, pokolenie, społeczeństwo, grupa
warunki działania	sytuacja, narzucać, problem, musieć, standard, powinien, podatek
sprawczość/ odpowiedzialność	sukces, wina

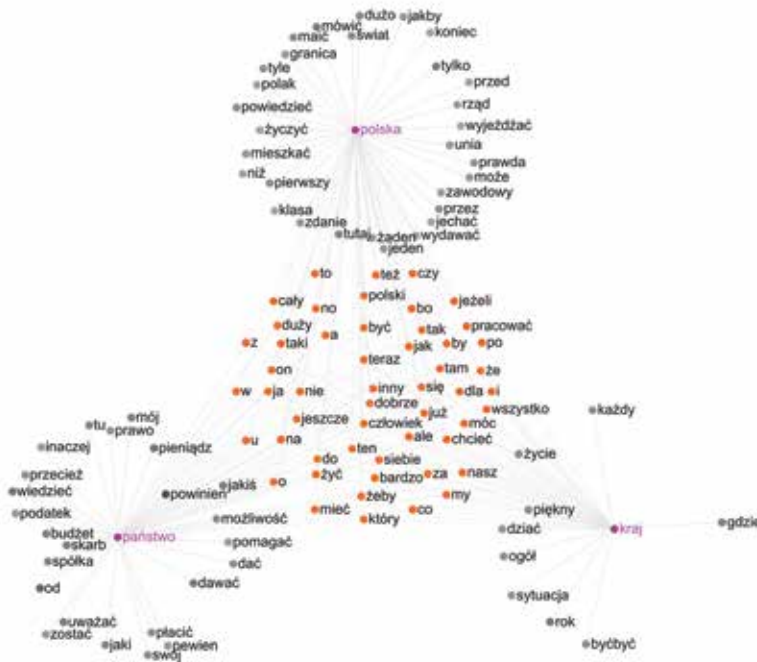
Okazuje się więc, że z zaimkami odnoszącymi się do jednostki łączą się przede wszystkim słowa określające zbiorowości ludzkie i ich członków. W przypadku zaimków *ja*, *mój*, *swój*, *siebie*, *sam* są to zbiorowości wąskie (rodzina, grupa koleżeńską), w przypadku *my* i *nasz* również zbiorowości szersze.

■ POMIĘDZY JEDNOSTKĄ I SYSTEMEM

Na podstawie dotychczasowych analiz wyróżniłyśmy cztery leksemy o wysokiej frekwencji, wykorzystywane przez badanych do określenia jednostki i systemu oraz sfer znajdujących się pomiędzy nimi: *człowiek*, *rodzina*, *praca* oraz *państwo*. Leksemy te poddałyśmy dalszej analizie, wyróżniając słowa używane w ich sąsiedztwie, przyglądając się kontekstom, w jakich występują i dzieląc je na pola semantyczne.

Spośród czterech wymienionych terminów leksem *państwo* używany był przez badanych najrzadziej. Pojęcia, które uznać można za synonimiczne, *kraj* (173 wystąpienia) i *Polska* (314 wystąpień), miały podobny, choć nieco odmienny zakres znaczeniowy – dzieliły z państwem dużą część kolokatów (ryc. 1), jednak większość z nich pełniła jedynie funkcję gramatyczną (do wyjątków należały m.in. *polski*, *pracować*, *człowiek* i *żyć*). Leksem *kraj* używany był przez badanych do określenia terytorium rozumianego jako obszar geograficzny, na co wskazują kolokaty *gdzie*, *życie* i *piękny*. Leksem *Polska* również odnosił się do terytorium, ale w wymiarze politycznym. Badani posługiwali się

nim, mówiąc o wyjazdach za *granicę* i sytuując Polskę w kontekście europejskim (*Unia*) i światowym (*świat*). Warto zwrócić uwagę na leksemy *klasa* i *rząd*, które nie pojawiały się ani w sąsiedztwie *kraju*, ani, co mniej oczywiste, *państwa*. Ostatni z tych terminów rozumiany był przede wszystkim w odniesieniu do finansów publicznych (*skarż, budżet, spółka [skarbu], pieniądze*).

Rycina 1. Wyrazy współwystępujące z leksemami *państwo, kraj, Polska*

Poza leksyką odnoszącą się bezpośrednio do sfery ekonomicznej wśród wyrazów współwystępujących z *państwem* (tab. 4) wyróżniłyśmy także grupę, którą określić można jako „oczekiwania wobec państwa”. Znalazły się w niej leksemy *powinien, dawać, pomagać, możliwość, płacić, pomagać* oraz *dać*. Okazuje się więc, że *państwo* funkcjonuje w dyskursie przede wszystkim jako *soctal* – jego rolą jest *dawanie możliwości* i *zapewnianie minimum*, niekiedy utożsamiane jest wręcz z „dobrym wujkiem, który rozdaje kasę”. Część badanych krytycznie odnosiła się do takiego ujęcia państwa. Wskazywali, że państwo „przecież nie ma żadnych pieniędzy, żeby komuś dać” i „powinno się bogacić zamiast wydawać”, ostrzegali również, że „stajemy się państwem, które rozdaje” i „przejemy to państwo”. Trzecia grupa kolokatów związana była z obowiązkami, jakie państwo nakłada na jednostki (*podatek, płacić* w odniesieniu

do podatków, *pracować, prawo*). Państwo postrzegane było jako opresyjne i nadmiernie ingerujące w życie obywateli w sferze ekonomicznej, prawnej i obyczajowej („państwo każe mi bulić”, „[państwo] wchodzi do mojej sypialni i mi wszystko narzuca”). Badani określali je jako państwo *policyjne*, państwo *prawa i dyktatu*, państwo, które *zmusza, utrudnia, krzywdzi i nie pozwala*. Chociaż z leksemem *państwo* łączyły się słowa wskazujące na utożsamienie jednostki z jego desygnatem (*nasz, polski*), relacje między jednostką a państwem postrzegane były częściej w kategoriach opozycyjnych. Badani stawiali ostre granice pomiędzy tym, co *moje (człowiek, mój, siebie, swój)*, a tym, co na co wpływ powinno mieć państwo („To jest tylko i wyłącznie twoje i państwo nie ma do tego żadnego prawa”).

Tabela 4. Najsilniejsze kolokaty leksemu *państwo* w podziale na grupy tematyczne

Kategoria	Kolokaty
finanse	skarb, budżet, spółka, pieniądz
oczekiwania wobec państwa	powinien, dawać, pomagać, możliwość, płacić, pomagać, dać
obowiązki jednostki	podatek, płacić, pracować, prawo
utożsamienie z państwem	nasz, polski
nie-państwo	człowiek, mój, siebie, swój

O ile można postawić znak równości pomiędzy państwem a systemem, o tyle praca sytuuje się w przestrzeni pomiędzy systemem a tym, co pozasystemowe. Wśród kolokatów tego leksemu (tab. 5) wyróżniłyśmy zarówno słowa odnoszące się do systemu (*urząd, zakład, umowa, higiena [BHP]*), jak i liczną grupę wyrazów opisujących pracę z perspektywy rynkowej (m.in. *rynek, stracić, szukać*). Wyrazy należące do kolejnych dwóch grup tematycznych określały warunki (m.in. *miejsce, fizyczny, ciężki*) oraz nastawienie jednostki wobec pracy (*lubić, chcieć, dobry*). Chociaż część badanych traktowała pracę jako swój atrybut (*swój*), w korpusie wyraźnie widoczne było przeciwstawienie pracy i *człowieka* lub *domu*. W tym ujęciu praca zawłaszcza człowieka i nie pozwala mu zająć się tym, co dla niego naprawdę ważne:

Nie odpoczywamy, tylko dalej pracujemy. Nieraz jeszcze kładę się do łóżka i myślę: Boże, co ja jeszcze miałam zrobić?

Człowiek nie ma czasu na robienie tego co chce i co lubi. Bardzo rzadko.

Tabela 5. Najsilniejsze kolokaty leksemu *praca* w podziale na grupy tematyczne

Kategoria	Kolokaty
system	urząd, zakład, umowa, higiena
rynek	rynek, znaleźć, podjąć, stracić, szukać, szukaćbyć, miećbyć, dostać
warunki	miejsce, fizyczny, ciężki, czas, godzina, późno, prosty
nastawienie	lubić, chcieć, dobry
nie-praca	człowiek, dom
utożsamienie	swój

Przeciwstawienie sfery pracy i sfery domu było również obecne w otoczeniu tekstowym leksemu *rodzina* (tab. 6). Czas, który jednostka spędza, „poświęcając się pracy zawodowej” i „szukając dodatkowych środków”, zostaje „odebrany” rodzinie („wszystko jest kosztem domu, dzieci”). Rodzina postrzegana jest przez pryzmat więzi, na co wskazują m.in. kolokaty *kontakt, spotykać czy spędzać [czas]*. Badani definiowali rodzinę jako „grupę osób, które są dla siebie najważniejsze, są ze sobą blisko i się tak jakby szanują i tworzą jakąś taką więź”. Wymieniali jej członków (m.in. *dziecko, mąż, żona, rodzeństwo*), rozróżniając „rodzinę na papierku” od „rodziny z wyboru”, która miała obejmować także znajomych. Wskazywali na cechy rodziny odnoszące się do stopnia zażyłości, pokrewieństwa i wielkości oraz oceniali rodziny na skali *normalne–patologiczne*. Co istotne, utożsamiali się z rodziną zdecydowanie silniej niż z pracą (świadczy o tym częste łączenie leksemu *rodzina* z zaimkami *mój, swój czy nasz*), wiązali ją z „życiem takim własnym”, *prywatnym*. Można powiedzieć, że rodzina stanowiła dla nich przedłużenie „ja”. Ujmowana była także jako źródło pozytywnych wzmocnień (*pomagać, dumny, sukces, szczęśliwy*) i „motor do działania”. Warto zauważyć, że to rodzina, a nie praca kojarzona była z samorealizacją („człowiek realizuje w czymś, niekoniecznie w pieniądzu, właśnie rodzina może być”). Wśród słów sąsiadujących z leksemem *rodzina* znalazła się także grupa wyrazów określających to, co pozostaje poza rodziną, co jest z niej wyłączone, choć niekoniecznie przeciwstawiane (wspomniana już *praca, znajomy*, jeśli nie należy do „rodziny z wyboru”, *człowiek*).

Sfera rodziny zdaje się być przejrzysta i regulowana zasadami bardziej czytelnymi niż te, które rządzą rzeczywistością roztaczającą się poza nią. To ustalenie jest zbieżne z wnioskami wyciągniętymi z jakościowej analizy treści tego samego materiału (Marody i in. 2019): o ile badani potrafili wyartykułować, czym jest dla nich sukces w sferze życia rodzinnego i wskazać strategię, za pomocą których można go osiągnąć, o tyle w obliczu analogicznego pytania odnoszącego się do sfery zawodowej i publicznej unikali udzielenia

konkretnych odpowiedzi. Relatywizowali wydzwięk słowa „sukces” w kontekście pracy, wskazywali na istotną rolę czynników od siebie niezależnych, które ukształtowały ich trajektorie zawodowe, akcentowali raczej wpływ uwarunkowań sytuacyjnych niż własne wybory i działania. Rodzina okazuje się więc jedyną sferą działania, nad którą jednostka może mieć poczucie kontroli.

Tabela 6. Najsilniejsze kolokaty leksemu *rodzina* w podziale na grupy tematyczne

Kategoria	Kolokaty
komponenty	dziecko, mąż, żona, rodzeństwo, rodzic, siostra, brat, tata, ojciec, znajomy
więzi	kontakt, spotykać, założyć, czas, spędzać, mieszkać
cechy	bliski, cały, daleki, liczny, duży, zdrowy, patologiczny, zastępczy
wzmocnienia	pomagać, dumny, sukces, szczęśliwy
utożsamienie	mój, swój, własny, siebie, nasz, ważny, osoba, pochodzić
nie-rodzina	praca, człowiek, znajomy

Leksem *człowiek* w korpusie funkcjonował przede wszystkim jako niezaimkowane odniesienie do „ja”, na co wskazują kolokaty *siebie, swój, sam, my, mój, życie* (tab. 7). Badani mówili o sobie jako o *ludziach*, kiedy próbowali ocenić swoje życie z dystansu („Trochę inaczej człowiek był nauczony i przyzwyczajony i wychowywany właściwie”) lub podkreślić swoją zwyczajność, wskazać na ograniczenia sprawczości oraz podporządkowanie systemowi i jego instytucjom („W służbie zdrowia tak samo wszędzie moim zdaniem zwykły człowiek, który nie ma wpływu”). Z leksemem *człowiek* sąsiadowały słowa odnoszące się do oczekiwań jednostki (*pomagać, szanować, pieniądze*), uwarunkowań jej działania (m.in. *praca, zależeć* i ponownie *pieniądz*, tym razem jednak pojawiający się w kontekście konieczności zarabiania i utrzymania rodziny) oraz wymiarów zróżnicowania (*młody, stary, prosty*).

Tabela 7. Najsilniejsze kolokaty leksemu *człowiek* w podziale na grupy tematyczne

Kategoria	Kolokaty
„ja”	siebie, swój, sam, my, mój, życie
oczekiwanie jednostki	pomagać, szanować, pieniądze
uwarunkowania działania/oczekiwania wobec jednostki	praca, pracować, zależeć, musieć, pieniądze, potrafić
wymiary zróżnicowania	młody, stary, prosty

■ WNIOSKI

Uzyskane przez nas wyniki wskazują jednoznacznie, że mówiąc o uwarunkowaniach ludzkiego działania, jednostkę przeciwstawia się systemowi społecznemu. „System” jest dla badanych przestrzenią zewnętrzną wobec „ja” i rodziny, stanowiącej przedłużenie „ja”. Kategoria „rodziny” łączy się z tym, co konkretne, osobowe i emocjonalne, natomiast kategoria „systemu” z tym, co abstrakcyjne, bezosobowe i instrumentalne.

Konceptualizacja rodziny jako kategorii przeciwstawnej wobec systemu nie jest wyłącznie odpowiedzią na zmianę warunków działania, do której doprowadziła transformacja ustrojowa. Tendencja do opowiadania o rzeczywistości społecznej jako dzielącej się na rodzinę i wszystko to, co poza nią, jest utrwalona w nawykach językowych. Zbliżona konceptualizacja relacji pomiędzy jednostką i systemem społecznym wyłania się z klasycznej analizy Stefana Nowaka z końca lat siedemdziesiątych (2011 [1979]). U schyłku ery realnego socjalizmu rodzina stanowiła jedyną konkretną przestrzeń działania, rzeczywistą i namacalną dla jednostek. Poza nią rozciągać się miała próżnia społeczna z majaczącą gdzieś na horyzoncie wyobrażoną wspólnotą narodową.

Wskazuje się, że to właśnie doświadczenie socjalizmu wzmocniło poczucie odrębności rodziny od systemu społecznego. W analizach prowadzonych w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku zidentyfikowano społeczne wyobrażenie rodziny, zgodnie z którym miała ona być „swego rodzaju azylem, miejscem ucieczki od dominującego systemu” (Bojar 1991: 28). Niezależnie od tego, czy rzeczywiście rodzina posiadała wówczas „zdolność izolowania jednostki od szerszego kontekstu społecznego” (Bojar 1991: 67), a także, czy przejawia taką zdolność obecnie (zob. Sikorska 2019), zarówno przytoczone tutaj badania, jak i przedstawione wyniki pokazują, że od rodziny oczekuje się, że przeciwstawi się systemowi, będzie zabezpieczała jednostkę przed rzeczywistością zewnętrzną, stanie się „skorupą” osłaniającą człowieka przed systemowymi zagrożeniami (Goldys 2013). Inne badania (zob. Lasch 2015 [1979]) sugerują, że takie postrzeganie rodziny nie jest specyficzne dla społeczeństwa polskiego – mogłoby być pochodną właściwej nowoczesności tendencji do wytyczania granic i budowania binarnych opozycji (Beck, Lau 2005). Należy jednak podkreślić, że w zebranych przez nas danych relacja, w jakiej rodzina pozostaje względem systemu, jest reprezentowana nie tylko jako rozłączna, ale wręcz jako antagonistyczna.

Czynnikiem, który mógłby ten antagonizm załagodzić, jest praca. W dyskursie kapitalistycznym praca przedstawiana jest jako przestrzeń zaangażowania jednostki na rzecz systemu i zarazem jej samorealizacji. Okazuje się jednak, że w wypowiedziach badanych również praca przeciwstawiana jest człowiekowi i rodzinie – jednostki nie mają poczucia współuczestnictwa w kształtowaniu

systemu społecznego poprzez zaangażowanie w pracę zawodową. Innymi słowy, przebieg granicy pomiędzy tym, co jednostka postrzega jako swoje, a tym, co wobec niej zewnętrzne, zbieżny jest z zasięgiem więzi pokrewieństwa i osobistych znajomości. Praca – jako podsystem życia zbiorowego – wysuwa roszczenia wobec jednostki, nie oferując wiele w zamian. W tym sensie konceptualizowana jest w sposób zbliżony do tego, w jaki mówi się o systemie społecznym jako całości.

System społeczny w szerokim rozumieniu postrzegany jest przede wszystkim przez pryzmat negatywnego wpływu, jaki wywiera na życie prywatne poddanych mu jednostek. Abstrakcyjny i bezosobowy, znajduje swoją konkretyzację jedynie w kategorii państwa, która również pozbawiona jest jasno określonych atrybutów (rząd i władza, które mogłyby być takimi atrybutami, lokowane są poza państwem). Państwo utożsamiane jest z finansami publicznymi: wysuwa się wobec niego roszczenia o charakterze materialnym, ale jednocześnie dotkliwie odczuwa tego samego rodzaju roszczenia z jego strony oraz, dodatkowo, jego ingerencję w prywatność: podejmowane aktywności, dążenia, preferencje.

Można więc powiedzieć, że – wbrew obietnicom zawartym w dyskursie transformacyjnym – człowiek nie znajduje dla siebie miejsca w „nowym” systemie. Przejawy poczucia sprawczości, odpowiedzialności i współuczestnictwa w kształtowaniu systemu społecznego są właściwie nieobecne w przeanalizowanych przez nas danych. Jednocześnie analizy oparte o dane ilościowe wskazują na rosnące poczucie wpływu (zob. Marody i in. 2019). Uzniewa to, że w świadomości społecznej system społeczny – organizacja życia zbiorowego, otoczenie instytucjonalne – nie pokrywa się z kategorią rzeczywistości (społecznej), a te dwa pojęcia traktowane są jako rozłączne.

Taką interpretację potwierdzają analizy jakościowe tego samego materiału. Analiza danych z wywiadów grupowych wykazała, że rzeczywistość społeczna, rozumiana jako najbliższe otoczenie, miejsce zamieszkania czy sąsiedztwo, według badanych do pewnego stopnia poddaje się jednostkowym oddziaływaniom – można ją zmienić na przykład poprzez inicjatywy podejmowane wspólnie z sąsiadami. Jednocześnie analiza danych z wywiadów indywidualnych pokazuje, że w percepcji badanych zmiany systemowe nie odbijają się w zasadniczy sposób na rzeczywistości, a sami badani nie mają ani poczucia wpływu, ani woli jego wywierania na system, utożsamiany z ustrojem, polityką i działaniem instytucji (Marody i in. 2019). To zestawienie uzniewa, że pojęcie rzeczywistości społecznej używane jest w odniesieniu do tego, co w otoczeniu jednostki namacalne i materialne, kategoria systemu społecznego odnosi się natomiast do abstrakcyjnych uwarunkowań działania.

Tak rozumiany system był i jest opresyjny, przy czym poczucie, że organizacja życia zbiorowego jest opresyjna wobec jednostek, bierze się z przekonania,

że łączy ona w sobie najbardziej niekorzystne cechy dwóch systemów – przeszłego, socjalistycznego, i „nowego”, kapitalistycznego. Podobnie jak w odniesieniu do systemu socjalistycznego, również mówiąc o terażniejszości, podkreśla się, że system społeczny ogranicza jednostkę i nadmiernie ingeruje w życie zbiorowe. Jednocześnie nie dostrzega się opiekuńczości państwa i jego odpowiedzialności za obywatela, co miało cechować ustrój socjalistyczny (a przejawiało się na przykład w postulacie pełnego zatrudnienia i towarzyszących temu różnego rodzaju świadczeniach, zob. Poleszczuk 1991). Współczesny polski kapitalizm postrzegany jest natomiast przez pryzmat odpowiedzialności jednostki za swój własny los przy jednoczesnym obciążeniu, a nawet przeciążeniu, pracą. Nie towarzyszy temu jednak poczucie sprawczości, tak mocno akcentowane w okresie transformacji. System społeczny współczesnej Polski, w myśl zrekonstruowanych tutaj treści społecznej świadomości, to kapitalizm, ale znacząco odbiegający od początkowych wyobrażeń, wciąż, a właściwie w coraz większym stopniu, „realny” niż „idealny” (zob. Marody 1996).

Zbiór wyobrażeń o obecnym systemie społecznym zdominowany jest przez przekonanie, że przede wszystkim blokuje on dążenia jednostek. Konceptualizacja relacji pomiędzy jednostką i systemem jako antagonistycznej przekłada się na konkretne emocje. O ile pod koniec lat osiemdziesiątych dominowały brak zaufania do systemu społecznego i będące jego pochodną „poczucie zagrożenia społecznego” (Marody 1991), o tyle dziś można mówić o innym rozłożeniu akcentów emocjonalnych. Na poziomie języka nie dostrzegamy śladów traumy ani innych negatywnych emocji, o których pisano w kontekście „wielkiej zmiany” (Sztompka 2000, zob. też Jarosz 2005). Na plan pierwszy wybijają się natomiast doświadczenia emocjonalne związane z poczuciem niezaspokojenia roszczeń wysuwanych wobec systemu społecznego i ograniczeń możliwości indywidualnego działania.

LITERATURA PRZYWOŁANA

- Baker Paul (2006), *Using Corpora in Discourse Analysis*, London: Continuum.
- Bartmiński Jerzy (2003), *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*, w: tegoż (red.), *Język w kręgu wartości*, Lublin: UMCS.
- Beck Ulrich, Lau Christoph (2005), *Second modernity as a research agenda: theoretical and empirical explorations in the 'meta-change' of modern society*, „The British Journal of Sociology”, vol. 56 (4), s. 525–557.
- Bojar Hanna (1991), *Rodzina i życie rodzinne*, w: Mirosława Marody (red.), *Co nam zostało z tych lat... Społeczeństwo polskie u progu zmiany systemowej*, Londyn: Aneks, s. 28–68.
- Brezina Vaclav, McEnery Tony, Wattam Stephen (2015), *Collocations in context*, „International Journal of Corpus Linguistics”, vol. 20 (2), s. 139–173.
- Brezina Vaclav, Timperley Matthew, McEnery Anthony (2018), #LancsBox v. 4.x.

- Daille Béatrice (1995), *Combined approach for terminology extraction: lexical statistics and linguistic filtering*, „UCREL Technical Papers”, no. 15, Lancaster: Lancaster University, Department of Linguistics.
- Gabrielatos Costas, Baker Paul (2008), *Fleeing, Sneaking, Flooding: A Corpus Analysis of Discursive Constructions of Refugees and Asylum Seekers in the UK Press, 1996–2005*, „Journal of English Linguistics”, no. 36 (1), s. 5–38.
- Gołdys Aleksandra (2013), *Po drugiej stronie lustra, czyli doświadczenie społeczeństwa*, w: Anna Giza i in., *Gabinet luster. O kształtowaniu samowiedzy Polaków w dyskursie publicznym*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 356–429.
- Jarosz Maria (red.) (2005), *Wygrani i przegrani polskiej transformacji*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Jasińska-Kania Aleksandra (red.) (2012), *Wartości i zmiany: przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jasińska-Kania Aleksandra, Marody Mirosława (red.) (2002), *Polacy wśród Europejczyków: wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jaworska Sylvia, Krishnamurthy Ramesh (2012), *On the F word: A corpus-based analysis of the media representation of feminism in British and German press discourse, 1990–2009*, „Discourse and Society”, vol. 23, no. 4, s. 401–431.
- Kochanowicz Jacek (2007), *Kulturowe aspekty transformacji ekonomicznej*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Kołodziej Jacek H. (2011), *Wartości polityczne. Rozpoznanie, rozumienie, komunikowanie*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Kamasa Victoria (2014), *Techniki językoznawstwa korpusowego wykorzystywane w krytycznej analizie dyskursu. Przegląd*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 10, nr 2.
- Kamasa Victoria (2016), *Preferencja semantyczna jako narzędzie ujawniania konstrukcji ideologicznych w tekstach. Na przykładzie miłości w polszczyźnie ogólnej i tekstach religijnych*, w: Marcin Odelski, Aleksandra Knapik, Piotr Chruszczewski, Władysław Chłopicki (red.), *Język a komunikacja 37: Niedostłowność w języku*, Kraków: Tertium, s. 353–362.
- Krzemiński Ireneusz (red.) (2010), *Wielka transformacja. Zmiany ustroju w Polsce po 1989*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Łośgraf”.
- Krzemiński Ireneusz, Raciborski Jacek (red.) (2007), *Oswajanie wielkiej zmiany*, Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Lasch Christopher (2015[1979]), *Kultura narcyzmu: amerykańskie życie w czasach malejących oczekiwań*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie SEDNO.
- Mach Bogdan W. (2010), *Transformacja jako rekombinacja społecznych zasobów i socjalistyczne dziedzictwo jako determinanta obecnych osiągnięć i postaw*, w: Ireneusz Krzemiński (red.), *Wielka transformacja. Zmiany ustroju w Polsce po 1989*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Łośgraf”, s. 471–475.
- Marling Raili (2010), *The Intimidating Other: Feminist Critical Discourse Analysis of the Representation of Feminism in Estonian Print Media*, „NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research”, vol. 18, no. 1, s. 7–19.
- Marody Mirosława (1991), *Działania jednostek a system społeczny*, w: tejsze (red.), *Co nam zostało z tych lat... Społeczeństwo polskie u progu zmiany systemowej*, Londyn: Aneks, s. 7–27.

- Marody Mirosława (1996), *Jak daleko stąd jak blisko... do kapitalizmu*, w: tejże (red.), *Oswajanie rzeczywistości. Między realnym socjalizmem a realną demokracją*, Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW, s. 9–40.
- Marody Mirosława, Konieczna-Salamatin Joanna, Sawicka Maja, Mandes Sławomir, Kacprowicz Grażyna, Bulkowski Krzysztof, Bartkowski Jerzy (2019), *Społeczeństwo na zakręcie. Zmiany postaw i wartości Polaków w latach 1990–2018*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Maryl Maciej, Piasecki Maciej, Walkowiak Tomasz [b.r.], *Machine Exploration of Secondary Literature with Literary Exploration Machine*, https://www.clarin.eu/sites/default/files/Maryl-Piasecki-Walkowiak-CLARIN2017_paper_31.pdf (dostęp 1.10.2019).
- Mautner Gerlinde (2007), *Mining large corpora for social information: The case of elderly*, „Language in Society”, vol. 3, no. 1, s. 51–72.
- Nowak Stefan (2011[1979]), *System wartości społeczeństwa polskiego*, „Studia Socjologiczne”, nr 1 (200), s. 261–278.
- Pawlikowska Aleksandra (2012), *Zastosowanie metod językoznawstwa korpusowego i lingwistyki kwantytatywnej w analizie dyskursu*, „Oblicza Komunikacji”, nr 5, s. 111–125.
- Piasecki Maciej, Walkowiak Tomasz, Maryl Maciej [b.r.], *Literary Exploration Machine: A New Tool for Distant Readers of Polish Literature*, <https://dh2017.adho.org/abstracts/526/526.pdf> (dostęp 1.10.2019).
- Poleszczuk Jan (1991), *Praca w systemie gospodarki planowej*, w: Mirosława Marody (red.), *Co nam zostało z tych lat... Społeczeństwo polskie u progu zmiany systemowej*, Londyn: Aneks, s. 106–131.
- Salama Amir H.Y. (2011), *Ideological collocation and the recontextualization of Wahhabi-Saudi Islam post-9/11: A synergy of corpus linguistics and critical discourse analysis*, „Discourse & Society”, vol. 22, no. 3, s. 315–342.
- Sikorska Małgorzata (2019), *Praktyki rodzinne i rodzicielskie we współczesnej Polsce – rekonstrukcja codzienności*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Sinclair John (1991), *Corpus, Concordance, Collocation*, Oxford: Oxford University Press.
- Sinclair John (2004), *Trust the Text. Language, corpus and discourse*, London–New York: Routledge.
- Stubbs Michael (1997), *Whorf's Children: Critical comments on Critical Discourse Analysis (CDA)*, w: Ann Ryan, Alison Wray (red.), *Evolving models of language. Papers from the annual meeting of the British Association for Applied Linguistics held at the University of Wales, Swansea, September 1996*, Clevedon: British Association for Applied Linguistics, s. 100–116.
- Sztompka Piotr (2000), *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Sztompka Piotr (2010), *Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych. Zaufanie, lojalność, solidarność*, w: Ireneusz Krzemiński (red.), *Wielka transformacja. Zmiany ustroju w Polsce po 1989*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Łośgraf”, s. 562–574.
- Ziółkowski Marek (2015), *Teoria socjologiczna a transformacja społeczeństwa polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Agnieszka Karlińska, Maja Sawicka

THE INDIVIDUAL IN THE SYSTEM OF (REAL) CAPITALISM: CORPUS ANALYSIS OF THE SOCIAL IMAGINARY OF THE RELATION BETWEEN INDIVIDUALS AND THE SOCIAL SYSTEM

This paper aims to identify and reconstruct social imaginary connected with the category of „social system”, and to answer the question how, thirty years after the systemic transformation in Poland, the relation between the individual and the system is conceptualized. The analysis stems from the research into psycho-social consequences of the transformation. However, it is innovative since it employs the methods and tools of corpus linguistics. The corpus encompasses the content of 12 focus group interviews (FGI) and of 29 in-depth interviews (IDI) carried out in different Polish cities during the project „Values in the times of (global) crisis” financed by National Science Centre (NCN grant no. 2016/21//B/HS6/03199). The results indicate the tendency to locate the individual in an antagonistic opposition towards the social system. A feeling that individuals’ claims towards the system are unsatisfied, and a sense that system blocks and limits individual opportunities, are manifestations of this antagonism.

Słowa kluczowe: system społeczny; świadomość społeczna; transformacja ustrojowa; kolokacje; lingwistyka korpusowa

Keywords: social system; social consciousness; systemic transformation; collocations; corpus linguistics